Prabodh : International Journal of Languages and Social Sciences
(A Peer-Reviewed Yearly Journal) ISSN: 2349-0179

ਲੋਕਧਾਰਾ; ਮੌਖਿਕ ਪਰੰਪਰਾ, ਲੋਕਗਾਥਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ

ਸੁਮਨ ਕੁਮਾਰੀ* ਡਾ. ਧਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ**
* ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਕਾਲਜ ਲਮੀਨੀ ਪਠਾਨਕੋਟ ** ਨਿਗਰਾਨ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ

ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਸ਼ਟ ਨੇ ਬਾਲ ਸਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਬਾਲ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਹਰ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਬਾਲਪਨ ਦੇ ਪੱਧਰ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਕੋਮਲ ਮਨ ਦਾ ਹਾਣੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਬਾਲ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਨਾਮ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਅੰਦਰ ਨਿੱਕੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਣ ਕਾਫੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦੀ ਭੱਜ ਦੌੜ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅੰਦਰ ਭਾਰੇ ਤੇ ਲੰਮੇਰੇ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਲ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸਫਲ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ

ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਾਲ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਹੁਭਾਂਤੀ ਹੈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਾਲ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਦੈਵੀ ਪਾਤਰਾਂ ਜਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਸਗੋਂ ਉਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ, ਚੰਗੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਜੰਤੂਆਂ, ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ, ਪੁਲਾੜ ਵਿਗਿਆਨ, ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਾਰ, ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਆਦਿ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਬਣਾਇਆ ਤਾਂ ਜੋ ਅੱਜ ਦਾ ਬਾਲ ਪਾਠਕ ਮਹਿਜ ਕਾਲਪਨਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗੁਆਚ ਕੇ ਨਾਂ ਰਹਿ ਜਾਵੇ ਸਗੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਸਮਝ ਸਕੇ।

ਸਾਰੰਸ਼: ਲੋਕਧਾਰਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜੀ ਵਿਚ ਰ;ਾਰਗਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਧਾਰਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਜਨ ਸਮੂਹ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਤੋਂ ਹੈ। ਲੋਕਧਾਰਾ ਰਕਸੇ ਜਨ੍ਸਮੂਹ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਮਲ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਜੇ ਸੁਹਜ, ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਿਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਮਝ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਉਭਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰੰਪਰਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਰਲਗਡ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਰ;ਾ;ਰਗਕ ਦਾ ਸਮਾਨਅਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਰ;ਾ;ਰਗਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਪੁਰਾਣੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਼ਿ;ਫ ਅਤੇ ;ਗ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਵਿਲੀਅਮ ਟਾਮਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਇਹ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਰਿ;ਾ;ਰਗਕ ਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਘੜਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਸਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਾ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਵਹਿਣ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰਿਤ ਚਲਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ। ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੀਤੀ੍ਰਿਵਾਜ਼, ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਲੋਕਗੀਤ ਵਹਿਮ੍ਭਰਮ, ਲੋਕ ਨਾਚ, ਲੋਕ ਕਲਾ, ਲੋਕ ਦਵ੍ਾਦਾਰੂ,

ਲੋਕ ਪਹਿਰਾਵਾ, ਲੋਕ ਪਕਵਾਨ, ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ, ਲੋਕ ਗਾਥਾਵਾਂ, ਬੁਝਾਰਤਾਂ, ਅਖਾਣ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 1846 ਵਿੱਚ ਵਿਲੀਅਮ ਟੋਮਸ ਨੇੌਂਓ.ਥਟਾਂਥਓਝੋ ਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਰਸਾਲੇ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਖ਼ਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਫੋਕਲੋਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਭੇਜੀ

ਇਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਬਚ;ਗ ਂਅਵਜ੍ਚਜਵਜਕਤ ਜਾਂ ਸ਼ਰਬਚ;ਗ ;ਜਵਕਗ਼ਵਚਗਕ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਵਿਲੀਅਮ ਟੋਮਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਮੀਰ ਵਿਰਸੇ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਸਾਂਭੀ ਬੈਠੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਖੁਰਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦੀ ਅਮੀਰ ਵਿਰਾਸਤ ਦੀ ਭਰਵੀਂ ਫਸਲ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿੱਟੇ ਅਜੇ ਵੀ ਬਿਖਰੇ ਪਏ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁਗਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਰਹਲਾਂ ਜਰਮਨੀ ਵਿੱਚ ਵੀ 1812 ਵਿੱਚ ਜਰਮਨ ਭਾਈਆਂ ਜੈਕਲ ਅਤੇ ਵਿਲੀਅਮ ਗਰੀਮ ਨੇ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਮੌਖਿਕ ਲੋਕ੍ਗਾਥਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਈ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ।

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਡਰ;ਾਤਾਚਅਦਕ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕਧਾਰਾ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਗਟ ਹੋਇਆ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹਰ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਜਨ੍ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੋਹ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਤੀਬਰ ਅਹਿਸਾਸ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੋਂ ਅਣਛੋਹਿਆ ਨਾ ਰਿਹਾ ਫੋਕਲੋਰ ਦੇ ਇੱਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਉਪਰੰਤ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਦੇ ਸਮਾਨਅਰਥੀ ਸ਼ਬਦ ਲੱਭਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਲੋਕਯਾਨ, ਬੰਗਾਲੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨਪਦ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਥਿੰਦ ਨੇ ਲੋਕਯਾਨ, ਡਾ. ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਨੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਤੇ ਡਾ. ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਨੇ ਫੋਕਲੋਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਨਾਂ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਦਾ ਨਾਂ ਲੋਕਧਾਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਲੋਕਗਾਥਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ

ਇੱਕ ਅਨਿੱਖੜਾਂ ਅੰਗ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪਰਵਰਤਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਲੋਕ੍ਗਾਥਾ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਮੌਜੂਦ ਆਂਤਰਿਕ ਵਿਰੋਧਾਂ ਕਾਰਨ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਹ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਇੱਕ ਝਜਫਗਰ ਫਰਤਠਜਫ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਪੂਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਖੋਲ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਲੋਕਗਾਥਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਪਈਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਚੇਤ ਮਨ ਦੀਆਂ ਜਾਂ ਸੁਚੇਤ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਜਾਂ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਅਸਮਰੱਥਾ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਕਿਸੇ ਤਾਂਘ ਨੂੰ ਤਰਿਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਮੌਜੂਦ ਆਂਤਰਿਕ ਵਿਰੋਧਾਂ ਅਤੇ ਸਬੰਧਾਂ ਕਰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਕਿਹੜੀ ਹੈ? ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ? ਇਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ? ਇਸਦਾ ਕੀ ਹੱਲ ਹੈ? ਜਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਲੋਕ ਗਾਥਾ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਨਾਇਕ ਬੇਸ਼ੱਕ ਠਜਫਗਰਫਰਤਠਜਫ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਧਰ ਤੇ ਲੋਕਮਨ ਵੱਲੋਂ ਨਾਇਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਗਾਥਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਨਿਵੇਕਲੀਆਂ ਜਾਂ ਯਾਦ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਕ ਮਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਹਜ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਝਾਇਆ ਅਤੇ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਕਾਰਜ ਇਹ ਲੱਭਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਤੱਥ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਲੋਕ੍ਗਾਥਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਲੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਮੰਨਣਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤੱਥ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਨ ਪਹਿਲੇ ਜੋ ਅਮਲਾਂ ਅਤੇ ਯਾਦ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਕੁਝ ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਤੱਥ ਸਮਾਜਿਕ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਉਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਲੋਕਗਾਥਾ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਰਵਾਇਤ ਜਾਂ ਮੌਖਿਕ ਰਵਾਇਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਰਲਗੱਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕਾਫੀ ਅਰਸੇ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨਿਖੜੇਂ ਅੰਗ ਲੋਕ-ਗਾਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਵੀ ਜਾਂ ਲੇਖਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲੋਕਗਾਥਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸਮਿਖਿਆ ਨਿੱਜੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਅਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਖੋਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਨਿੱਜੀ ਸਮਝ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ, ਇਸ ਤਰਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਖੋਜ ਜਗਤ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਖੋਜ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰਿਹਾ। ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਖੋਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਨਵੇਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਅਧਿਐਨਾਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ, ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਾਸ਼ਤਰਿਕ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਲੋਕਧਰਾਈ ਅਧਿਐਨ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਣੇ ਸੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਅਤੇ ਪਸਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਇਹ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਇੱਕ ਅੰਤਰ੍ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਮਾਨਵ੍ਵਿਗਿਆਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ।ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਬਾਅਦ ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਵਿਧੀ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਰਿਹਾ।1 ਇਸ ਪਰਚੇ ਵਿੱਚ ਲੋਕਗਾਥਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਡਾ. ਧਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਡਕੈਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰਾ ਮੰਨ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਡਾਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਗਾਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਗਾਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਲੇਖ ਭਵਨ, ਮਾਲ ਵਿਭਾਗ, ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਸ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਡਾਕੂਆਂ ਸਬੰਧੀ ਦੇਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜਾਂ ਨਾਲ ਹੋਏ ਪੱਤਰ੍ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਦਸਤਾਵੇਜਾਂ ਵਿਚਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਖੋਜ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਮਾਪਦੰਡ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ।

ਪੰਡੋਰੀ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਲੋਕਗਾਥਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਮਾਝੇ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੋਕਗਾਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਜ ਤੋਂ ਕੋਈ 375 ਕੁ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਅੱਜ ਪੰਡੋਰੀ ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮਹਿਕਮਾ ਮਾਲ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਤਾਲਿਬਪੁਰ ਪੰਡੋਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਗਾਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੌਰਾਨ ਕਾਰਨ ਇਹ ਪਿੰਡ ਲਿਬਪੁਰ ਪੰਡੋਰੀ ਤੋਂ ਪੰਡੋਰੀ ਮਹੰਤਾਂ ਬਣ ਗਿਆ। ਪੰਡੋਰੀ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਲੋਕਗਾਥਾ ਬੈਰਾਗੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮਾਜ ਨੇ ਕਰਾਮਾਤੀ, ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ, ਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਲੋਕਗਾਥਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਇਹ ਲੋਕ ਗਾਥਾ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲੋਕਗਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕ੍ਨਾਇਕਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨਕ ਦੇਵੀ੍ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਲੋਕ੍ ਗਾਥਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਲੋਕ੍ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਲੋਕ ਧਰਮ ਦੀਆਂ

ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਪਿੰਡੋਰੀ ਵਾਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ, ਲੋਕ ਧਰਮ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਇਸ਼ਟਾਂ ਵਾਂਗ ਪੂਜਦੇ ਹਨ, ਸੁੱਖਾਂ ਸੁਖਦੇ ਹਨ, ਚੌਂਕੀਆਂ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਿੱਥ ਤਿਉਹਾਰ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਧਾਂ ਉੱਤੇ ਮੇਲੇ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਗਾਥਾ ਵਿਚਲੇ ਨਾਇਕਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵੈਸ਼ਣਵ ਅਤੇ ਨਾਥ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਹੈ।

ਪੰਡੋਰੀ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਲੋਕਗਾਥਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਸਬੇ ਕਾਹਨੂੰਵਾਨ ਦੇ ਇੱਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕਈ ਲੋਕਗਾਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਥ੍ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਤੋਤਾ ਰਾਮ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਵੀ ਤਾਰਾ ਨਾਥ ਦੇ ਭਗਤ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਤਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਿਛਲੀ ਉਮਰੇ ਤਾਰਾ ਨਾਥ ਦੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਬਾਲਕ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਬਾਲਕ 12 ਦਿਨ ਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਨਾਮਕਰਣ ਲਈ ਤਾਰਾ ਨਾਥ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾਂ ਭਗਵਾਨ ਰੁੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਵੇਕਲੇ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਸੀ ਜਿਹਨਾਂ ਕਰਕੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਚਰਚਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਚਮਤਕਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਦੰਦ ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕਰ ਨੂੰ ਰੇਤ ਅਤੇ ਰੇਤ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕਰ ਵਿਚ ਬਦਲਣਾ, ਉੱਜੜੇ ਹੋਏ ਗੰਨੇ ਦੇ ਖੇਤ ਨੂੰ ਹਰਾ ਭਰਾ ਕਰਨਾ, ਭੇੜੀਏ ਨੂੰ ਕੰਨੋਂ ਫੜ੍ਹ ਲੈਣਾ ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਅੱਜ ਵੀ ਕਾਹਨੂੰਵਾਨ ਵਿਖੇ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਲਗਾਤਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧੂਣਾਂ ਬਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਨਾਥਾਂ ਦੇ ਭਗਤ ਪੰਡਿਤ ਤੋਤਾ ਰਾਮ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਮੈਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਧਾਂ ਹਨ। ਗਾਥਾ ਵਿਚਲੇ ਨਾਇਕ ਬਾਬਾ ਮਹੇਸ਼ ਜੀ ਅਤੇ ਨਰਾਇਣ ਜੀ, ਬਾਬਾ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਦੇ ਪਲੇਠੇ ਚੇਲੇ ਹਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਬਾ ਨਰਾਇਣ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਲੋਂ ਜ਼ਹਿਰ ਪਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਮਿਥ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਮਹੇਸ਼ ਦੀ ਕੁੱਤੀ ਵਲੋਂ ਸਵਾ ਮਣ ਅਫੀਮ ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਮਿਥ ਇਸ ਗਾਥਾ ਦਾ ਦਿਲਚਸਪ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਤੋਂ 10 ਕਿ.ਮੀ. ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖੰਡਰ ਹੋਏ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਿਲ੍ਹਾ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਉੱਚੀ ਚਾਰ੍ਦਿਵਾਰੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਕਲਸ਼ ਅਤੇ ਝੰਡੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਪੰਡੋਰੀ ਧਾਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਡੋਰੀ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਲੋਕਗਾਥਾ ਵਿਚਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਲੋਕ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੁੱਖਾਂ ਸੁੱਖਦੇ ਹਨ, ਚੌਂਕੀਆਂ ਭਰਦੇ ਹਨ, ਹੁਣ ਪੰਡੋਰੀ ਧਾਮ ਦੀ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਗੁੱਦੀ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਮਹੰਤ ਸ੍ਰੀ ਰਘੂਵੀਰ ਦਾਸ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭਵਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਦੀ ਮਸਜਿਦ ਨੁਮਾਂ ਸਮਾਧੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪੰਡੋਰੀ ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਧਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੋਸ਼ਾਖਾਨਾ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਵਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਲਈ ਬਣਾਈ ਗਈ ਇੱਕ ਗੁਫਾ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਪੰਡੋਰੀ ਧਾਮ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਜੰਗਲ ਹੈ ਜੋ ਬਿਆਸ ਨਦੀ ਦੇ ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਪੰਡੋਰੀ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਲੋਕ੍ਗਾਥਾ ਨਿਰੰਤਰਤ ਵਗਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਿਥਾਂ ਪਾਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹਨ। ਜੋ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰੋਤ ਮਿਥ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਮੂਹਿਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪ ਸਿਰਜਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਾਂਗ ਇਹ ਵੀ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਹ ਅਸਪਸ਼ਟ, ਉਲ੍ਜਲੂਲ, ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਲੁਪਿਤ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਪ੍ਰੱਧਰ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਵ ਪੂਰਵਤਾ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਮਿੱਥਾਂ ਇੱਕ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਖੇਤਰ, ਇਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਇੱਕ ਗਾਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਗਾਥਾਂ ਵਿਚ ਰੁਪਾਂਤਰਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਨਾਇਕ ਦੀ ਲੋਕ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਤਿ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤ ਦਾ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੰਦ੍ਕਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਲੋਕ੍ਮਨ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਜਾਣਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੋਕ੍ਗਾਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਆਰ.ਸੀ.ਟੈਂਪਲ ਐਫ.ਸਟੀਲ ਅਤੇ ਮਿਸਟਰ ਕਰੂਕ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ੍ਗਾਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਪਿੰਡੋਰੀ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਅਨੇਕਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਲੋਕ੍ਗਾਥਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਦਾ ਇਹ ਮੁੱਤ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਗਾਥਾ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਤੁੱਥਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਪਿੰਡੋਰੀ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਲੋਕ ਗਾਥਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪੱਧਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਾਇਕ ਪੂਜਾ ਦੀ ਪੱਧਤੀ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਇਕ੍ਪੁੱਥਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਆਰਕੀਟਾਇਪਲ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਮਾਨਸਿਕ ਮਨ ਜਾਂ ਸਮੂਹਿਕ ਅਵਚੇਤਨਾਂ ਦੇ ਆਰਕੀਟਾਇਪਲ ਬਿੰਬ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਜੀਵੰਤਵਾਦ ਵਿਚ ਰੂਹ ਦਾ ਸਕੰਲਪ ਪਿੱਤਰ ਪੂਜਾ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਲੇ ਨਗਰ ਖੇੜੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਨਾਇਕ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹ। ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਨਾਇਕ ਪੂਜਾ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੋਮਰ ਦਾ ਯੂਨਾਨੀ ਮਹਾਕਾਵਿ ਜ਼;ਜ਼ਦ, ਵਰਜਲ ਦਾ ਲਾਤੀਨੀ ਮਹਾਕਾਵਿ ੱਕਅਕਜਦੋ ਸੂਮੇਰੀਅਨ ਮਹਾਕਾਵਿ ਓਿਕ ਙਚਗਤਕ ਰਿ ਫ਼ੰਦਕ, ਰਿਸ਼ੀ ਬਾਲਮੀਕੀ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ੀ ਵਿਆਸ ਵੱਲੋਂ ਰਚਿਤ ਭਾਰਤੀ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਰਮਾਇਣ ਅਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੀਆਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ੍ਗਾਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕ ਨਾਇਕਾਂ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਮਨ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਇਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਹੈ। ਲੋਕ੍ ਗਾਥਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ

ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਆਕਤੀ ਉਸ ਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ, ਅੰਤਰਿਕ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਸਥਾਪਿਤਤਾ ਨਾਲ ਟਕਰਾਂਓਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਬੰਜਰ ਗੁਲਾਮੀ ਹੇਠ ਆਮ ਲੋਕ ਜੀ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਲੋਕ ਮਨ ਵਿੱਚ ਰੜਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਚੇਤਨ ਮਨੁੱਖ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਮੂਹਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਪਏ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸਮੂਹਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਮ ਤੋਂ ਖਾਸ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਲੋਕ ਨਾਇਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਵਤਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮੂਹ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪੀਰ, ਗੁਰੂ, ਬਾਬਾ ਜਾਂ ਉਟਣਹਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਲੋਕ ਉਸ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਮਰ ਹੋ ਕੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਧਰਮ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਈਸ਼ਟਾਂ ਵਾਂਗ ਲੋਕ ਉਸਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸਦਾ ਦੈਵੀਕਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਅਸਲੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਲੋਕ ਮਨ ਮਿਥ ਅਤੇ ਦੰਦ੍ ਕਥਾਵਾਂ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਵਲ ਦਿਸ਼ਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਲੋਕ੍ਗਾਥਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।2 ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਲੋਕ੍ਗਾਥਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪੰਡੋਰੀ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਲੋਕ੍ਗਾਥਾ ਵਿਚਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੁੱਥਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਸਿਰਜਨਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਹਨ, ਲੋਕ੍ਗਾਥਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਲੋਕ ਗਾਥਾ ਵਿਚਲੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਗਾਥਾ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ, ਲੋਕ ਮਿਥ ਜਾਂ ਸਿਰਜਨਾਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਰਹਿੰਦ ਖੂੰਹਦ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਮਝਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਡੋਰੀ ਮਹੰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਈ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਭਾਵ੍ਪੂਰਨ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੁਨਸ਼ੀ ਤੁਲਸੀ ਰਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ "ਭਗਤੀਪ੍ਰਾਦੀਪਾਨ" ਜੋ 1854 ਈ. ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਅਤੇ ਨਰਾਇਣ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਜ਼ਿਆਂਈ "ਪੰਡੋਰੀ ਧਾਮ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ" ਨਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੌਖਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਪੰਡੋਰੀ ਧਾਮ ਵਲੋਂ ਵੀ "ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਬਾਰ ਸ੍ਰੀ ਪੰਡੋਰੀ ਧਾਮ" ਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਗੈਜੀਟੀਅਰ 1891 ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੰਡੋਰੀ ਧਾਮ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਡਾ. ਜੀ.ਐਸ. ਗੁਰਏ ਦੀ ਰਚਨਾ "ਇੰਡੀਅਨ ਸਾਧੂਜ" ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੰਡੋਰੀ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਬੀ.ਐਨ. ਗੋਸਵਾਮੀ ਅਤੇ ਜੇ.ਐਸ. ਗਰੇਵਾਲ ਨੇ ਇੰਡੀਅਨ ਇੰਸਟੀਰਚਊਟ ਆਫ਼ ਅਡਵਾਂਸਡ ਸਟੱਡੀ ਸ਼ਿਮਲਾ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਖੋਜ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ "ਦੀ ਮੁਗਲਜ ਐਂਡ ਸਿੱਖ ਰੂਲਰਜ਼ ਐਂਡ ਦੀ ਵੈਸ਼ਣਵਜ ਆਫ ਪੰਡੋਰੀ" ਅਧੀਨ ਪਿੰਡੋਰੀ ਧਾਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ 52 ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਪੰਡੋਰੀ ਮਹੰਤਾਂ ਲੋਕਗਾਥਾ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਡਾ.ਬੀ.ਐਨ ਗੋਸਵਾਮੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਜੇ.ਐਸ ਗਰੇਵਾਲ ਵੱਲੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰ੍ਪੁੱਛਮ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚਲੇ ਵੱਖ੍ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਫਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖੋਜ ਅਧਿਐਨ ਇਹਨਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਰਕਾਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਪਿੰਡੋਰੀ ਧਾਮ ਵਿਖੇ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦਸਤਾਵੇਜ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪੰਡੋਰੀ ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੁਗਲ ਐਂਡ ਦੀ ਜੋਗੀਜ ਆਫ਼ ਜਖਬਾਲ ਨਾਂ ਹੇਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਏ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਮਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ "ਦੀ ਮੁਗਲ ਐਂਡ ਦੀ ਸਿਖ ਐਂਡ ਦੀ ਵੈਸ਼ਨਵਜ਼ ਆਫ ਪੰਡੋਰੀ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਪੰਡੋਰੀ ਮਹੰਤਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਰਕਾਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਧਿਐਨ ਪਿੰਡੋਰੀ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਲੋਕ੍ਗਾਥਾ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੁੱਥਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਇਸ ਲੋਕ੍ਗਾਥਾ ਦੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਡੋਰੀ ਮਹੰਤਾਂ ਲੋਕ੍ਗਾਥਾ ਦੇ ਨਾਇਕਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪੰਡੋਰੀ ਸੰਸਥਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅੱਜ ਤੋਂ ਕੋਈ ਚਾਰ੍ਕੁ ਮੀਲ ਪਹਿਲਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਸਥਾਨ ਹੈ। ਪੰਡੋਰੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਦਾ ਵੈਸਣਵ ਦਸਤਾਵੇਜਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਬੈਰਾਗੀ ਸੰਸਥਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੰਗਠਿਤ 52 ਵੈਸਣਵ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਭਗਵਾਨ੍ਨਰਾਇਣ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਇਸ ਗੱਦੀ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਿਕ ਸਨ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਨਰਾਇਣ ਜੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨਿੱਖੜਵੇਂ ਚੇਲੇ ਬੇਸ਼ੱਕ ਸਨ। ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਪੰਡੋਰੀ ਨਾਂ ਦੇ ਕਈ ਪਿੰਡ ਹਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਕਾਰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਲਿਬਪੁਰ ਪੰਡੋਰੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ੀ ਪਾਂਡਰਮ ਦਾ ਆਸ਼ਰਮ ਕਰਕੇ ਪਾਂਡਰਮ ਤੋਂ ਪੰਡੋਰੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮੁੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੰਡੋਰੀ ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਨਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਿੱਧ ਹੋਇਆ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪਰੀਯਾ ਦਾਸ ਵੱਲੋਂ ਭਗਤੀਰਸਬੋਧਨੀ ਨਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਮੁਨਸੀ ਤੁਲਸੀ ਰਾਮ ਦੀ ਰਚਨਾ ਭਗਤੀਪਰਾਦੀਪਾਨ ਵਿਚ ਪੰਡੋਰੀ ਧਾਮ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਅਤੇ ਨਰਾਇਣ ਜੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। 1961 ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤਮ ਜ਼ਿਆਈ ਵੱਲੋਂ ਪਿੰਡੋਰੀ ਧਾਮ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਪੰਡੋਰੀ ਧਾਮ ਦਾ ਸੰਖੇਪ

ਇਤਿਹਾਸ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਪੰਡੋਰੀ ਗੱਦੀ ਦੀ ਵੰਸਾਵਲੀ ਸਾਰਣੀ ਅਤੇ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ੍ਵੱਖ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਜੰਮੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਚੀਨਾ ਪੱਟਨ, ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਗਿਰਨਾਰ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਅਯੋਧਿਆ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਪਿੰਡੋਰੀ ਸੰਸਥਾਨ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਸਾਰਣੀ ਜਿਹੜੀ ਪਹਿਲੇ ਪੱਕੇ ਬੰਦੋਬਸਤ ਦੇ 1865 ਈ. ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਨਰਾਇਣ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਵਾਂਗ ਨਰਾਇਣ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਧਾਰਿਮਕ ਅਸਥਾਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਪੰਡੋਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਬਾਥੂ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਪਏ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਖਰੜੇ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਜਿਲਦ ਵਿਚ ਬੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਨਰਾਇਣ ਜੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਚੇਲੇ ਸਿਆਮ ਗੁਜਰਾਤੀ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਨਰਾਇਣ ਜੀ ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਬੋਲਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮਿਤੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਸੰਮਤ 1695 (1638 ੰਣ) ਸੰਮਤ 1700 (ੰਣ 1647) ਸੰਮਤ 1705 (ੰਣ 1648) ਇਹਨਾਂ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਨਰਾਇਣ ਜੀ ਦਾ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ, ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਵੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਪੰਡੋਰੀ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਕੋਈ ਚਾਰ ਕੁ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਖਰੜੇ ਸਾਧਾਰਣ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਖਰੜੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੁੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਖਰੜੇ ਵਿਚ ਇਕ ਪੰਨੇ ਉਤੇ ਜੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਪਾਠ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸ੍ਰੀ ਨਰਾਇਣ ਜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਸੰਮਤ 1716 (ੰਣ 1659) ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ (ਙੰਕਵਵਕਕਗ ਰਿ ਵੀਕ ਭਚਗਦੁਤਬਚਗ ਣਜਤਵਗਜਫਵ 1891) ਦੇ ਪੰਨਾ ਨੰ. 22 ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿੰਡੋਰੀ ਮਹੰਤਾਂ ਅਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਨੂੰ ਪਰਗਟਾਉ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਪਲੇਟ ਪੰਡੋਰੀ ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸੰਸਥਾਨ ਡਮਟਾਲ ਵਿਖੇ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਮਸਜਿਦ ਨੁਮਾ ਮੰਦਰ ਲਈ ਰਕਮ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਪਿੰਡੋਰੀ ਧਾਮ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਉਦਾਰਦਿਲੀ, ਸ਼ਰਧਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੰਤਵ ਸਦਕਾ ਸੰਭਵ ਹੋਈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਸਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਪੰਡੋਰੀ ਗੱਦੀ ਸਬੰਧੀ ਰਵੱਈਆ ਜਹਾਂਗੀਰ ਵਰਗਾ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਡੋਰੀ ਗੱਦੀ ਸੰਬੰਧੀ ਦਸਤਾਵੇਜਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਦਸਤਾਵੇਜਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਕੁਝ ਨਤੀਜੇ ਕੱਢਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟਾਂ ਨੇ ਪੰਡੋਰੀ ਗੱਦੀ ਨੂੰ ਗਰਾਂਟਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈਆਂ ਪਰੰਤੂ 18 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦਸਤਾਵੇਜਾਂ ਵਿਚ ਇੱਕ ਰਾਜੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੇ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਇਕ ਸ਼ਾਸਕ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਮਰਾਟ ਵੱਲੋਂ ਗਰਾਂਟ ਦੇਣ ਪ੍ਰਤੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵੇਰਵੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪੰਡੋਰੀ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਲੋਕ੍ਗਾਥਾ ਕਾਹਨੂੰਵਾਲ ਦੀ ਜੋਗੀ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਜੋਗੀ ਰਤਨਦਾਸ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰੀ ਤੋਤਾ ਰਾਮ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ ਮੈਨਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਹਨੂੰਵਾਲ ਦੀ ਇਸ ਗੱਦੀ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਬੀਰਪਲਾਥ ਜੀ ਸਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬੀਰਪਾ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਥਪੰਥੀ ਜੋਗੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪੰਥ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਨਾਥਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ “ਪਾ” ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕੰਨੀਪਾ। 1865 ਦੇ ਬੰਦੋਬਸਤ ਰਿਕਾਰਡ ਜੋ ਪੰਡੋਰੀ ਮਹੰਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬਧਿਤ ਹੈ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅਘੋਰੀ ਜੋਗੀ ਤੋਂ ਪੁੱਤਰ ਵਰ ਮਿਲਿਆ। ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ 1891੍ 92 ਦੇ ਗੈਜ਼ੀਟੀਅਰ ਵਿਚ ਪੰਨਾ ਨੰ. 22 ਤੇ ਇਕ ਜੋਗੀ ਮੰਦਰ ਲਿਖਿਆ ਹ। ਪੰਡੋਰੀ ਮਹੰਤਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਦੂਸਰਾ ਨਾਥ ਪੰਥੀ ਸਥਾਨ ਧਰਮਾਈਂ ਸੰਸਥਾਨ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਗੈਜੀਟੀਅਰ ਦੇ ਪੰਨਾ ਨੰ. 61ਵੇਂ ਉੱਤੇ ਇਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਸੈਵ ਮੰਦਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਨਾਂ ਧਰਮੇਸਵਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲੋਕਗਾਥਾ ਵਿਚਲੀ ਇੱਕ ਦੰਦ ਕਥਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਨਰਾਇਣ ਜੀ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸਾਧੂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲੈਣ ਲਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਵੱਲੋਂ ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਪਿਲਾਉਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਦੰਦ ਕਥਾ ਪੰਡੋਰੀ ਪਰੰਪਰਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਹੈ। ਪੰਡੋਰੀ ਮਹੰਤਾਂ ਲੋਕ੍ਗਾਥਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਡੋਰੀ ਧਾਮ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਈ ਪੇਟਿੰਗਜ਼ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਜੋ ਇਹ ਪਰਗਟਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਸਾਧੂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਉੱਤੇ ਭਾਰੂ ਰਿਹਾ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਉਸਨੂੰ ਸੱਤ ਪਿਆਲੇ ਜ਼ਹਿਰ ਪਿਲਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਿੰਦੂ ਸਾਧ ਦਾ ਵਾਲ ਵਿੰਗਾ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਇਹ ਚਮਤਕਾਰ ਵੇਖ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਖੁਦ ਉਸਦਾ ਮੁਰੀਦ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੰਦ ਕਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਤੁਜ਼ਕ੍ਏਜਹਾਂਗੀਰ ਤੋਂ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤੁਜ਼ਕ੍ਏਜਹਾਂਗੀਰ ਵਿਚ ਇਹ ਹਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮਨੋ ਧਾਰੀ ਬੈਠੇ ਹਿੰਦੂ ਸਾਧੂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨੌਕਰਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਮੋਨ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਹੰਕਾਰ ਸਮਝਿਆ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਬੋਲਣ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹੰਡੀ ਸਮਝੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਜ਼ਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਮੋਨੀ ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਪਿਆਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਤੁਜ਼ਕ੍ਏਜਹਾਂਗੀਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਘਟਨਾ ਇਸੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਨੂਰਪੁਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਲੋਕ ਗਾਥਾ ਵਿਚ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਸਥਾਨ ਲਾਹੌਰ ਹੈ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਦੀ ਘਟਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਲੋਕਮਨ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਕਾਰਨ ਉਸ ਸਥਾਨ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਾਲ ਦੇ 16 ਵੇਂ ਸਾਲ ਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਲੋਕ੍ਗਾਥਾ ਦੇ ਮਿਥਕ ਤੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਤੁਜ਼ਕ੍ਏਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿਚ ਇਸ ਸਾਧੂ ਦਾ ਨਾਂ ਮੋਤੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ,

ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਮੋਨੀ ਭਾਵ ਮੋਨ ਧਾਰੀ ਸਾਧੂ ਪੜਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਹੋਵੇ। ਤੁਜ਼ਕ੍ਏਜਹਾਂਗੀਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ਤਿੱਖਾ ਅਰਕ ਪਿਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਤੁਜ਼ਕ੍ਏ ਜਹਾਂਗੀਰੀ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਸਦਿਆਂ ਸੰਨਿਆਸੀ ਸਾਧੂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਚਮੁਚ ਹੀ ਉਹ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਸਹਿਣ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ ਇਸ ਉਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਗਾਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪਿੰਡੋਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਇਕ ਚਮਤਕਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਨਰਾਇਣ ਜੀ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਜਮੀਨ ਦਾਨ ਕੀਤੀ ਇਸ ਘਟਣਾ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਪਿੰਡੋਰੀ ਵਿਖੇ ਪਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਸਤਾਵੇਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਦਸਤਾਵੇਜ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਸਤਾਵੇਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਦੇ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਮਹੰਤ ਨਰੋਤਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਸਬੰਧ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੱਸ ਮਾਈ ਸਦਾ ਕੌਰ ਵੱਲੋਂ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਤੋਹਫਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਜਿਕਰ ਲੋਕ੍ਗਾਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਹੰਤ ਨਰੋਤਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਗੱਦੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਹਾੜੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪੰਡੋਰੀ ਧਾਮ ਵਿਖੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਏ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਤਲਾਬ ਦੇ ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਉੱਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰ ਸੂਰਜ ਰਾਮ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਮਹੰਤ ਨਰੋਤਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹੰਤ ਗੰਗਾ ਦਾਸ ਜੀ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ। ਪੰਡੋਰੀ ਧਾਮ ਵਿਖੇ ਮੌਜੂਦ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਗੰਗਾ ਦਾਸ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਸਤਾਵੇਜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹੰਤ ਗੰਗਾ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀਨਾਨਗਰ ਨੇੜੇ ਪਿੰਡ ਅਵੰਖਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ, ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਧਾਰਣ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖਾਨਪਾਨ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਧਾਰਣ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਉੱਤਰ੍ਪੱਛਮੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਰਾਜਭਾਗ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ, ਸਿੱਖ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਸਤ੍ਹਾ ਨਿਕਲ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਹੱਥ ਆਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਇਸ ਗੁੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਪੰਡੋਰੀ ਧਾਮ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਵਿਖਾਈ ਗਈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਬਰਾੜ ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ; ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ, ਸਮਦਰਸ਼ੀ, 2018।

2, ਧਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਸਭਿਆਚਰਕ ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2006.

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

1। ਔਲਖ ਸਤਿੰਦਰ ਪੰਜਾਬੀ ਬਿਰਤਾਂਤ, ਗਾਥਾ ਖਾਹਿਸ਼ ਦੇ ਤਣਾਉ ਦੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1988.

2। ਸੇਵਕ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ ਮਾਈ ਹੀਰਾ ਗੇਟ, ਜਲੰਧਰ, 1969.

3। ਕੰਗ ਕੰਵਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੰਧ ਚਿੱਤਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1988.

4। ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਮਿਥ ਵਿਗਿਆਨ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਟੈਕਸਟ ਬੁੱਕ ਬੋਰਡ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1986.

5। "ਜਨਮਸਾਖੀ/ਮਿੱਥ ਵਿਗਿਆਨ, ਰਚਨਾ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਦਿੱਲੀ, 2005.

6। ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਮਿਥ ਵਿਗਿਆਨ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਟੈਕਸਟ ਬੁੱਕ ਬੋਰਡ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1986.

7। ਜਨਮਸਾਖੀ/ਮਿੱਥ ਵਿਗਿਆਨ, ਰਚਨਾ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਦਿੱਲੀ, 2005.

8। ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਮਿਥ ਵਿਗਿਆਨ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਟੈਕਸਟ ਬੁੱਕ ਬੋਰਡ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1986.

9। " "ਜਨਮਸਾਖੀ/ਮਿੱਥ ਵਿਗਿਆਨ, ਰਚਨਾ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਦਿੱਲੀ 2005

10। ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਮਿਥ ਵਿਗਿਆਨ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਟੈਕਸਟ ਬੁੱਕ ਬੋਰਡ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1986.

11। " "ਜਨਮਸਾਖੀ/ਮਿੱਥ ਵਿਗਿਆਨ, ਰਚਨਾ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਦਿੱਲੀ 2005

12। ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਮਿਥ ਵਿਗਿਆਨ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਟੈਕਸਟ ਬੁੱਕ ਬੋਰਡ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1986.

13। " "ਜਨਮਸਾਖੀ/ਮਿੱਥ ਵਿਗਿਆਨ, ਰਚਨਾ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਦਿੱਲੀ 2005

14। ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਮਿਥ ਵਿਗਿਆਨ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਟੈਕਸਟ ਬੁੱਕ ਬੋਰਡ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1986.

15। " "ਜਨਮਸਾਖੀ/ਮਿੱਥ ਵਿਗਿਆਨ, ਰਚਨਾ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਦਿੱਲੀ 2005

16। ਙਗਰਰਾਕ, ਰੁ. ਂਅ ਜਅਵਗਰਦਚਫਵਜਰਅ ਵਰ ਵੀਕ ਬਰਬਚ;ਗ ਗਕ;ਜਪਜਰਅ.ਅਦ ਵੀਕਾ ਰ;ਾਰਗਕ ਰਿ ਟਰਗਵੀਕਗ ਜ਼ਅਦਜ਼ਅ, ਣ.ਾਂ. ਸ਼ਚਲ;ਜਤੀਕਗਤ, ਸ਼ਡਵ, :ਵਦ. ਟਕਮ ਣਕ;ਇਜ, 2003।

17। ਣਰਚਪ;ਤ ਞਗਖ(ਕਦ) ਵੀਕ ਜ਼;;ਚਤਵਗ਼ਵਕਦ ਣਕਤ਼ਜ, ੜ.ਾਂ. ਭਰਦਤ ਰਿ ਜ਼ਅਦਜ਼ਅ, ੳਇਕਜਗ ਇਜਤਵਰਗਖ ਙ਼ੀਗ਼ਫਵਕਗ.ਅਦ ਮਰਗਤੀਜਬ ਠ਼ਘਿਰਗਦ ਲਰਰਾਤ, ਟਕਮ ਣਕ;ਇਜ, 2008।

18। ਣਚਅਦਕਤ, ੇ;ਅ, ਥਡਕਗਖ ਠ਼ਅ ਇਜਤ ਮ਼ਖ; ਵਕ਼ਦਜਅਪ ਜਅ ਫ਼;ਵਚਗ਼; .ਅਵੀਰਬਰ;ਰਪਖ ਬਗਕਅਵਜਫਕ਼ੀ;; ਜ਼ਅਫ. ੳ.ਛ.ੇ. 1968।

19। ੂਾਂ (ਕਦ) ਤ਼ਫਗਕਦ ਟ਼ਗਗ਼ਵਜਡਕਤ: ਗਕ਼ਦਜਅਪ ਜਅ ਵੀਕਰਗਖ ਰਿ ਠਖਵੀ, ਚਅਜਡਕਗਤਕ ਰਿ ਫ਼;ਜਿਰਗਅਜ਼ ਬਗਕਤਤ ;ਵਦ. :ਰਅਦਰਅ 1984।

20। ਥ;ਜ਼ਦਕ, ਝਜਗਫਕ਼, ਝਖਵੀਕ.ਅਦ ਵਕ਼;ਜਵਖ ਭਕਰਗਪਕ ੇ;;ਕਅ.ਅਦ ੳਅਮਜਅ :ਵਦ. ਨਗਜਵ਼ਜਅ 1963।